

Gwara śląska w zbiorach pieśni Adolfa Dygacza

Helena Synowiec
 Uniwersytet Śląski w Katowicach
 Instytut Językoznawstwa
 ORCID: 0000 0002 7220 4673

Bogate zbiory pieśni zebranych i opracowanych przez profesora Adolfa Dygacza dają możliwość spojrzenia na nie z różnych perspektyw – folklorysty, muzykologa, kulturoznawcy, językoznawcy (zarówno badacza języka folkloru, jak i dialektologa)¹. Badacze języka folkloru poszukują w pieśniach ludowych wyznaczników tzw. ludowego stylu artystycznego², dialektolodzy natomiast zwracają uwagę na nacechowanie pieśni gwarą tego regionu, z którego pochodzą³. W tym artykule przyjrzyć się cechom gwarowym w tekstach pie-

■ 1 Por. H. Synowiec, *Znaczenie zbiorów pieśni Adolfa Dygacza dla badań językoznawczych*, „Studia Artystyczne” 2015, nr 3, s. 16–21.

2 Por. J. Bartmiński, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990; J. Bartmiński, *Ludowy styl artystyczny*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993; J. Bartmiński, *O języku folkloru*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1993.

3 W tekście artykułu używam określenia *gwara śląska* jako synonimu terminu *dialekt śląski*, zdając sobie sprawę, że *dialekt* jest pojęciem szerszym niż *gwara*. Zgodnie z ustaleniami językoznawców *gwara* to odmiana ogólnonarodowego języka mówionego, którą porozumiewają się mieszkańcy niewielkiego terytorium danego regionu; *dialekt* zaś to zespół kilku lub kilkunastu gwar występujących w danym regionie. W skład dialektu śląskiego wchodzi kilkanaście wewnętrznie zróżnicowanych gwar, tworzących trzy zespoły: południowy, środkowy (Śląsk przemysłowy) i północno-zachodni. Upowszechniany ostatnio termin *etnolekt* uważam za nieadekwatny w stosunku do gwar śląskich. Odnosi się on bowiem do języków i dialektów słabo zbadanych, gwar zupełnie nieznanymi lub zanikających, co nie dotyczy gwar śląskich – wciąż żywych, dobrze zbadanych i opisanych przez dialektologów, por. artykuły ha-

śni zebranych przez profesora Dygacza w różnych subregionach Śląska⁴ (por. tytuły zbiorów w aneksie). Teksty te stanowią wartościowy materiał uzupełniający i egzemplifikujący opisy gwar śląskich, których dokonali dialektolodzy: Kazimierz Nitsch, Stanisław Bąk i Alfred Zaręba⁵; mogą być także wiarygodnym (choć niewystarczającym) źródłem do badań gwaroznawczych, a to z kilku względów.

Po pierwsze dlatego, że Adolf Dygacz odznaczał się dużą kompetencją gwarową i świadomością językową: znał gwarę śląską okolic Lublińca (mówił nią od dzieciństwa – urodził się i wychował w środowisku gwarowym Droniowic), potem poznał gwarę Śląska środkowego – przemysłowego (większość życia spędził bowiem w Katowicach); miał łatwość tzw. przeskoku kodowego („przechodzenia” z polszczyzny ogólnej na gwarę, zależnie od sytuacji), toteż nie sprawiało mu trudności nawiązywanie kontaktu z gwarowymi rozmówcami, rodowitymi Ślązakami.

Po drugie, profesor Dygacz miał bardzo rzetelny warsztat metodologiczny. Każdą pieśń (i jej warianty) opatrywał informacją, w jakiej miejscowości i w którym roku została zapisana, w kilku zbiorach podał –

słowo: *Gwara, Dialekt* [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1991; por. też: B. Walczak, *Zróżnicowanie językowe świata jako wartość kulturowa*, „*Język, Religia, Tożsamość*” 2016, nr 1 (13), s. 245–253 (tam bibliografia, m.in. A.F. Majewicz, *Języki regionalne, wymierające, martwe – do konserwacji*, [w:] *Cum reverentia amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, t. 2, Poznań 2013); J. Wronicz, *Gwara, dialekt, język regionalny*, [w:] *Odmiany polszczyzny w szkole*, red. H. Synowiec przy współpracy M. Kubarek, Katowice 2013, s. 33–41; B. Cząstka-Szymon, *Wokół badań nad gwarą śląską w perspektywie historycznej*, „*Śląskie Miscellanea*” 2011, t. 24; *Z historii słownictwa i badań gwaroznawczych na Śląsku*, [w:] B. Cząstka-Szymon, J. Ludwig, H. Synowiec, *Mały słownik gwary Górnego Śląska*, Katowice 2000, s. XI–XVII.

4 Gwarowym tworzywem śląskich pieśni ludowych, w którym odzwierciedla się kultura regionu, zainteresował mnie sam prof. A. Dygacz jeszcze w latach moich studiów polonistycznych w Uniwersytecie Śląskim – w roku akademickim 1971/1972 uczestniczyłam w prowadzonych przez niego wykładach monograficznych, w których skupiał uwagę na leksykalno-semantycznej warstwie tekstów folkloru, przywołując m.in. gwarowe nazwy instrumentów muzycznych i grających na nich ludzi. Do problematyki tej powracał później podczas spotkań ze studentami polonistyki oraz słuchaczami studiów podyplomowych, w ramach prowadzonych przeze mnie zajęć z edukacji regionalnej w latach 1999–2004.

5 Por. K. Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, wyd. 1, Kraków 1909, wyd. 2, Kraków 1939; S. Bąk, *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław – Kraków – Gdańsk 1974; S. Bąk, *Polszczyzna górnośląska w przedwojennej szkole średniej*, Wrocław 1983; S. Bąk, *Teksty gwarowe z polskiego Śląska*, z. 12, *Teksty z 12 wsi powiatu pszczyńskiego i rybnickiego*, Kraków 1939; A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. 1–8, Kraków – Warszawa 1969–1996; A. Zaręba, *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*, Kraków 1961; A. Zaręba, *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice 1988; A. Zaręba, *Śląsk w świetle geografii językowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.

oprócz lokalizacji zapisu i roku jego sporządzenia – również szczegółowe dane o informatorach (imię, nazwisko, wiek lub rok urodzenia)⁶. Dzięki temu można ustalić nie tylko różnice między wersjami tej samej pieśni, lecz także swoiste właściwości mowy (wymowy) różnych przekazicieli, co pozwala wnioskować o zasięgu zjawisk gwarowych, o ich trwałości (lub zanikaniu)⁷ – wiele osób, których pieśni zanotował w latach 50.–60. XX wieku, urodziło się jeszcze w XIX wieku, a najmłodsi w roku zapisywania pieśni mieli kilkanaście lat.

Po trzecie, badacz nadał zbiorom pieśni charakter popularny – po to, by służyły szerokiemu gronu odbiorców. Dlatego w zapisie starał się odzwierciedlić cechy wymowy gwarowej za pomocą znaków ogólnie przyjętego polskiego alfabetu. Nie stosował transkrypcji fonetycznej ani dodatkowych znaków spoza alfabetu polskiego⁸. W trosce o komunikatywność tekstów profesor Dygacz z pomocą żony Janiny wyposażył każdy zbiór w słownik wyrazów gwarowych lub w przypisy objaśniające znaczenie dialektyzmów, a także w komentarze kulturowo-językowe, jeśli desygnat danej nazwy wyszedł z użycia⁹.

W tekstach pieśni odzwierciedla się wewnętrzne zróżnicowanie dialektalne Śląska (dawniej i dziś)¹⁰. Powiedzenie „Co wieś, to inna pieśń” można zatem odnieść nie tylko do melicznego tworzywa utworów, ale też do tworzywa werbalnego. W obrębie dialektu na mniejszych obszarach, na przykład w sąsiadujących ze sobą miejscowościach, gdzie pieśni zostały zapisane, spotykamy odmienny sposób wymawiania głosek i ich połączeń, wskazujący między innymi na zróżnicowanie gwar Śląska przemysłowego i Opolskiego, por. *głamboki/głymboki*; *ptoszek/ptołszek*; *łokiynko/okiyanko*; *w lejsie/w lesie*; *poniejsiel/poniesie*.

W pieśniach wyraźnie ujawniają się różnice fonetyczne, na przykład zapisy wskazujące na mazurzącą wymowę informatorów w Lublinieckiem, na Opolszczyźnie, w niektórych miejscowościach Śląska przemysłowego.

■ 6 Takie dane znajdujemy w zbiorach *Pieśni ludowych miasta Katowic* i *Pieśniach ludowych Śląska Opolskiego*.

7 Nie można jednakże tekstów pieśni traktować jako źródła wiedzy o wszystkich właściwościach dialektu śląskiego.

8 W wydanych w 2019 r. *Pieśniach znad Odry* w opracowaniu Krzysztofa Kleszcza wprowadzono znak *ũ* (*u* z nadpisaniem nad nim *o*), np. *wiũneczek*, na oznaczenie podwyższenia artykulacyjnego głoski *o* przed spółgłoskami *n*, *m*, *r*, *l*, *ł*. Labializację w nagłosie i śródgłosie zaznaczono za pomocą znaku *u* przed *o*, np. *do uOdry* [do Odry].

9 Dodajmy, że jeden ze zbiorów – *Pieśni opolskie* – został poprzedzony wstępem, w którym wyodrębniono uwagi językowe i charakterystykę gwar śląskich, opracowaną przez ich badacza prof. Alfreda Zarębę.

10 Por. charakterystykę dialektu śląskiego i jego zróżnicowanie omówione we wstępie do *Małego słownika gwary Górnego Śląska*, autorstwa B. Cząstki-Szymon, J. Ludwiga, H. Synowiec; por. też: J. Miodek, *Śląska ojczyzna polszczyzna*, Katowice 1991; zob. też: przypis 5.

słowego (np. *kolybecka*, *siykiyrecka*, *kacyca*, *zytko*, *dysc*), ale – w pieśniach z tych samych miejscowości – spotykamy też postaci niezmazurzone, na przykład *godzineczka*, *ożenił się*, *poszeł*¹¹. Może to świadczyć o wariantowości wymowy informatorów, związanej i ze stanem emocjonalnym, i z tempem wymawiania; nie można jednak wykluczyć, że dana pieśń została przejęta w wersji oryginalnej z innego (niemazurzącego) terenu Śląska lub informator pochodził spoza Śląska. Profesor Dygacz był tego świadom, niejednokrotnie wspominał o tym w wywiadach oraz artykułach, a we wstępie do *Pieśni ludowych miasta Katowic* zaznaczył, że:

[...] niekonsekwencja używania gwary przez informatorów ludowych zależała od takich czynników, jak wiek, zawód, warunki rodzinne i środowiskowe, wykształcenie, czytanie [...], przede wszystkim zaś pochodzenie przekazicieli, którzy byli bądź zasiedziałyymi mieszkańcami Katowic z dziada pradziada, bądź przybyli tu na falach długoletnich ruchów ludnościowych z różnych okolic Śląska lub innych regionów Polski¹².

W zapisie pieśni odzwierciedlenie znalazł ponadto zróżnicowany sposób wymawiania dawnego *a* pochylonego jak *o* lub *oł* (*joł* ‘ja’, *wojołki* ‘żołnierze’ [wojaki]) czy samogłoski oznaczonej literą *ę* przez rdzennych mieszkańców poszczególnych subregionów Śląska, między innymi w gwarach gliwickich i na Opolszczyźnie występuje szeroka wymowa *ę* jak *am*, na przykład: *gamba*, *gambuśka*, *ganstwina*, *dambowy*, *pójdam*, *muszam*; *gansi* (w okolicach Gliwic), *bandzie*, *bandziemy*, *banda* (obok: *bana* – w Paliwodzie k. Opola). W niektórych miejscowościach Opolszczyzny i okolicach Gliwic badacz odnotował w tekstach formy *musza*, *ciela*, a więc wskazujące na zanik nosowości w wygłosie (nie: *muszam*, ale: *musza*) w szerokiej wymowie głoski oznaczonej literą *ę* – tak jak w pieśniach katowickich, świętochłowickich oraz lublinieckich. W tekstach pochodzących z różnych dzielnic Katowic (Murcki, Podlesie, Ochojec) obserwujemy nie gwarową, ale ogólnopolską, potoczną wymowę wygłosowego *ę* (*ide*, *wrócce*), choć spodziewalibyśmy się tam gwarowej realizacji typu *ida*, *wrócca* jak w pieśniach zapisanych w Załęskiej Hałdzie (np. *Jak jo ida z karczmy do dom*). Nie zawsze konsekwentnie pojawia się w tekstach labializacja, to jest poprzedzanie samogłoski *o* na początku wyrazu dźwiękiem *ł* (np. *łobraził sie* ‘obraził się’, *łoczy/łocy* ‘oczy’).

■ 11 Mazurzenie, czyli wymawianie spółgłosek *ż*, *sz*, *cz*, *dź*, jak *z*, *s*, *c*, *dz*, jest cechą pogranicza śląsko-małopolskiego i Śląska północnego; dziś rzadziej występuje w wymowie młodszego pokolenia.

12 A. Dygacz, *Zasady wyboru i opracowania źródeł*, [w:] *Pieśni ludowe miasta Katowic. Źródła i dokumentacja*, Katowice 1987, s. 11.

W pieśniach dochowały się także ślady archaicznej wymowy głosek i połączeń głoskowych, między innymi żywy do dziś u najstarszego pokolenia Ślązaków sposób artykułowania połączeń przedrostka i przyimka *z-* w wyrażeniach typu: *słóżyć* ‘ułożyć, złożyć’, na przykład *a nogi do tańca słóżyć nie poradzi, swodzić chłopców* ‘zwodzić, uwodzić’, *śmiatać* ‘zmiatać’, *śnim, śniego* ‘z nim, z niego’, sposób wymowy grup spółgłoskowych w wyrazach: *strzoda, na postrzodku, strzybny, piestronek, wyjzdrzała, źdrzadło* (ze wstawnymi spółgłoskami *t, d*, które niegdyś rozdzielały grupy *zrz, srz*, jak w wyrazie *zrzadło*)¹³.

Nie we wszystkich pieśniach i nie zawsze konsekwentnie zaznaczono w zapisie taką archaiczną cechę, jaką jest wymawianie połączeń *rzy, szy*, jak *rzi, szy*, por. na przykład w *Pieśniach znad Odry: popaczi*, [*popatrzi*], *warzi, krzikopa, przikopa, zatrzimej sie*, a w *Pieśniach katowickich – wydarzi sie, darzyć sie, przyjadą*.

Do archaicznych form fleksyjnych, poświadczonych w pieśniach okolic Lublińca i Opola, należą postaci narzędnika liczby mnogiej z końcówką *-oma*, na przykład *z dłużnikoma*, (brzęczą) *talaroma, z siyrotoma*; pojawia się ponadto forma dawnej liczby podwójnej *dwie leci* ‘dwa lata’; powszechnie występują żywe w śląszczyźnie aorystyczne formy czasu przeszłego i trybu przypuszczającego zakończone na *-ch*, na przykład *byłech, urosłach, jechołbych, jo bych dała*.

W zbiorach pieśni z różnych subregionów można spotkać dopełniaczowe formy rodzaju żeńskiego z dawną końcówką *-e* po spółgłosce miękkiej, na przykład *ze studnie, ziemie, krwi*.

Interesującym polem obserwacji są występujące w pieśniach formacje słowotwórcze, wśród nich zdrobnienia i spieszczenia – jako wyznacznik stylistyczny utworów ludowych¹⁴. Ich bogaty repertuar pozwala przyjrzeć się doborowi formantów o funkcji deminutywno-hipokorystycznej, por. odrzeczownikowe zdrobnienia utworzone za pomocą kilkunastu przyrostków: *-ek, -ik* (jak w języku ogólnym), ale też *-iś: koniś; -isia: głowisia, krowisia; -usia: gymbusia; -inka: trowinka, gorzolinka, niedzielinka, jaskólinka, krowinka; -iczka: ziemiczka, służbiczka, mamuliczka, niedzieliczka, śmierciczka; -ulka: mamulka, gembulka; -uszka: ceruszka; -oszek, -aszek: wilcoszek, chleboszek, młodzienaszek; -iczek: taticzek*.

■ 13 W *Pieśniach znad Odry* i zbiorze pieśni opolskich znajduje ponadto potwierdzenie charakterystyczny sposób wymawiania spółgłosek miękkich *ś, ź* w formach wyrazowych typu *w lesie, poniesie, wlezie*, por. zapisy: *w lejsie, poniejsie, wlejsie*, świadczące o wyodrębnieniu (antycypacji) miękkości tych głosek w postaci *j*. Taka artykulacja występuje w zachodnich gwarach Opolszczyzny i w okolicach Gliwic.

14 Strukturalno-poetycką funkcję pełnią tam zdrobnienia utworzone od wyrazów, których w języku ogólnym się nie zdrabnia, np. *śmierciczka, niedzielinka*, por. J. Bartmiński, *Ludowy styl...*, s. 217.

Ponieważ teksty pochodzą z różnych miejscowości, można próbować zarysować obszar występowania poszczególnych formacji hipokorystycznych, na przykład *myśliweczek* (Lublinieckie), *myśliwieczek*, *myśliwcycek*, *gajowcycek* (Opolskie), *myśliwczyk*, *myśliweczek* (Katowickie)¹⁵.

Wśród przymiotników dominują zdrobnienia z przyrostkiem *-uški*, por. przykłady odnotowane z pieśni: *bieluški*, *czerwieniški*, *maluške* (też przysłówki *po malušku*), *ślodziuskie* i zaimek *wszyściuskie*. Ponadto występują derywaty z częstym w dialekcie śląskim przyrostkiem *-liwy*, na przykład: *urodliwy*, *uczynliwy*, *zgodliwy* (i pochodny przysówek odprzymiotnikowy *zgodliwie*), oraz *-aty*, na przykład: *plakaty kamiyn*, *siodłato gynś*, *ganś* (gęś); przymiotniki odprzysłówkowe: *latosi*, *latoški* 'tegoroczny' (dziś używane jedynie przez najstarsze pokolenie Ślązaków).

W tekstach reprezentowane są przymiotniki dzierżawcze i oznaczające przynależność, tworzone od rzeczowników osobowych i imion oraz od nazw miejscowości, na przykład *Jędra Bartkowy*, *Kuba sąsiadowy*, *matka chłopowa* 'teściowa', *młynarzowa cera*, *kaczmarzo cera*, *mamulcynie krowy*, a także *katowski* 'katowicki' *staw*, *powiat*, *katowskie więzienie*, *szopieńsko dziolcha*, *żandowski młyn*, *piotrowski kościół* – z dawnym krótszym tematem słowotwórczym rzeczownika i dodaniem przyrostka *-ski*.

Wśród rzeczowników wiele jest w pieśniach przykładów nazw wykonawców czynności: *rybierz* 'rybak, wędkarz', *żniwierz*, *znorka* 'żniwiarka', *grabiorki* 'kobiety suszące siano', *kaczmarz*, *kośnik*, *wandrus*, *cieszyciel*, *elwer* 'bezrobotny'; rzadziej zaś pojawiają się nazwy mieszkańców (np. *żandowiok*, *siołkowionka*). W wyrazach pochodnych typu: *wykućlić* 'wytargać za włosy', *sebuć* 'zdjąć buty', *wieczerzać* 'jeść wieczerzę (kolację)', *złonaczyć* w różnych znaczeniach: 'wykonać jakąś czynność, przygotować, naprawić, zrobić', *zwiekować* 'dożyć sędziwego wieku', obserwujemy skondensowanie treści znaczeniowej.

Teksty ze zbiorów profesora Dygacza przykuwają uwagę bogactwem leksyki gwarowej. To właśnie w niej odbija się dawna kultura materialna i duchowa, swoistość gospodarcza subregionów (np. rolniczego – w tekstach lublinieckich i nadodrzańskich; przemysłowego – w tekstach katowickich i świętochłowickich). Archaiczne tworzywo słownikowe skłania do dociekań semantycznych i etymologicznych, por. *radośnik* 'chrzciny' – radoowano się z włączenia nowo narodzonego dziecka do wspólnoty chrześcijańskiej; *smowy*, *zmowy*, *zmówiny* – *łojcowie* (rodzice) i *młodzi smawiali się* (umawiali się) co do terminu i organizowania uroczystości weselnej. Te i inne wyrazy (np. *iść w kumotry/być za potka* 'być chrzestnym, chrzestną') – dziś już rzadkie w wypowiedziach użytkowników gwa-

■ 15 Por. H. Synowiec, *Wizerunek myśliwego w pieśniach ludowych*, [w:] *Wokół kultury myśliwskiej. Szkice o tradycjach łowieckich ziemi pszczyńskiej*, red. J. Uchyła-Zroski, R. Solik, Pszczyzna 2008, s. 85–95.

ry – ożywają w pieśniach. Leksykę gwarową (tak jak potoczną) cechuje antropocentryzm. Koncentruje się ona wokół codziennych czynności i cech ludzi, środowiska społecznego i przyrodniczego (flory i fauny), w którym żyją, rytmu przyrody (pór roku).

W gwarowym tworzywie leksykalnym pieśni ze zbiorów Adolfa Dygacza da się wyodrębnić kilka kręgów tematycznych skupionych wokół człowieka i jego spraw. Są to:

- wyrazy i wyrażenia określające ludzi, ich cechy fizyczne i charakterologiczne; nazywające ich stany emocjonalne i przeżycia, na przykład *srogi* ‘wielki’, *szwarny* (synek) ‘ładny, przystojny’, *chudobny* ‘biedny’, *robotny* ‘pracowity’, *niewydarny* ‘niezdarny’, *faleszny* ‘fałszywy’, *markotny* ‘smutny’, *dufać sobie/se* ‘pyszczyć się’, *lękować się* ‘bać się’, *gańbić/gańbować się* ‘wstydząć się’, *mieć jankor* ‘odczuwać żal, rozpacz’;
- nazwy nosicieli cech (często nacechowane ekspresywnie), na przykład *grubelok*, *grubeloczek* ‘człowiek złośliwy, też: ordynarny’, *gramuła* ‘człowiek niezdarny, ociężały’, *bezkurcyjo* ‘ktoś wzbudzający niechęć, też przezwisko’; *fifidło*, *fifidrok* ‘ktoś niestosownie ubrany lub zwracający uwagę niestosownym zachowaniem, zachowujący się niepoważnie’. Wśród ekspresywizmów nie pojawiają się wulgaryzmy; słowa *pieron*, *pieroński* (używane przez Ślązaków jako przekleństwo, ale zależnie od kontekstu – mające też odcień żartobliwy) występują w pieśniach w postaci eufemistycznej: *piernik*, *pierzin*, *siaroński*, *pierziński*;
- wyrazy i wyrażenia związane:
 - z relacjami pokrewieństwa: *starzik*, *starka*, *cera*, *mamulka*, *mamuliczka*, *tatulek*, *faterek*, *bracik*, *stryk*, *niewiasta* ‘synowa’;
 - z przejawami kontaktów między ludźmi, na przykład *być komuś rod*, *kamracić się*, *pohatrusić się*, *wadzić się*, *przoć komu*, *dać se dzióbka*;
 - z funkcjami społecznymi i zawodowymi: oprócz dialektyzmów do dziś używanych, na przykład *mulorz*, *farorz*, *masorz*, występują też takie, które wskutek przemian gospodarczych wyszły z użycia, na przykład *mietlorz*, *siągorz* ‘drwal’ (por. *siąg* ‘stos drewna’, *smolorz/węglorz* ‘wypalacz węgla drzewnego, też: wyrabiający smołę’, *haderlok*, *szmaciorz* ‘zbierający surowce wtórne’, *hasiorki* ‘kobiety, zbierające odpady węglowe na hałdach’, *grabiorzki* ‘kobiety suszące siano’, *łodziarz*, *mataczkacz* (od słowa *mataczka* ‘tratwa’) ‘flisak’;
- wyrazy związane z życiem domowym, między innymi nazwy sprzętów, naczyń, na przykład *kolybka*, *żeleźniok* ‘piecyk żeliwny do dogrzewania mieszkania w zimie’; *bonclok* ‘gliniany garnek z polewą, służący do kiszienia żuru i ogórków, przechowywania smalcu’; nazwy otoczenia domu, na przykład *zegródka* ‘ogródek’, *sodek* ‘mały sad’, *goje* ‘drzewa’, *gumno* ‘część stodoły’;

- wyrazy nazywające elementy krajobrazu Śląska przemysłowego dawnego i współczesnego (np. *familok*, *hołda*, *biydaszyby*, *hucisko* ‘miejsce po dawnej hucie’) oraz Śląska rolniczego (wsie lublinieckie, nadodrzańskie), na przykład *dymbina*, *pustnica* ‘miejsce słabo porośnięte trawą’, *kampa/kympa* ‘góra lub pagórek’, *ziemdolisko*, *kapuścisko* ‘miejsce na polu po wykopanych ziemniakach, zebranej kapuście’.

Dla badaczy dialektu tworzywo leksykalne pieśni stanowi cenne źródło informacji o zasięgu używania niektórych słów oraz o ich zakresie znaczeniowym, por. między innymi nazwy części garderoby – stroju ludowego: *kabot*, *kabotek*, *kapudrołk*, *kapudroczek*, *jelenioki*, *mazelonka*, *kierolina* ‘obszerna spódnica’, *fortuszek/zopaska*, *purpurka* ‘bawełniana chustka w kolorze czerwonym’. Orientuje również w zasięgu chronologicznym niektórych nazw, na przykład jednostek miar: *wyrtel*, *wiertelik*, *achtlik*, *myndel/mondel* (15 sztuk jajec), *korzec*, *furmański* ‘kieliszek do gorzołki o pojemności $\frac{1}{10}$ litra, używany przez furmanów dla rozgrzewki’; *kwarytka* (butelka o poj. $\frac{1}{4}$ litra), *cyntelka*; środków płatniczych, na przykład *talary*, *czeski/ceski*, *fyniki* [fenigi].

Warto przyjrzeć się również warstwie słownictwa zapożyczonego. Okazuje się, że germanizmy – przystosowane do gwarowego systemu gramatycznego – pojawiają się głównie w pieśniach górniczych, co jest uwarunkowane ich tematem, między innymi opisami pracy w kopalni (stąd nazwy narzędzi górniczych, czynności, funkcji), na przykład *fedrować*, *szychta*, *hajer*, *sztajger*, *bergmon*, *grubiorz*. Czechizmy, na przykład *strom* ‘drzewo’, *hawierz* ‘górnik’, *dać pozór* ‘uważać’, sporadycznie występują w pieśniach opolskich, lublinieckich i rybnickich. Wiele jest tam natomiast archaizmów, na przykład *kierz* ‘krzak’ *lico*, *licko* ‘twarz’, *jary* ‘wiosenny’, *gielnik*, *gielniczek* ‘kromka chleba’, *pecyn*, *pecynek* ‘bochen, bochenek chleba’, *miesiąček* ‘księżyc’, *wojok* ‘żołnierz’, *nadobny* ‘ładny’, *chendogi*, *chandogi* ‘schłudny’, *sromota* ‘wstyd, poniżenie’, *dzierżyć* ‘trzymać’, *podwieli* ‘dopóki’. Poświadczają one opinie wybitnych językoznawców – badaczy śląszczyzny o archaiczności dialektu śląskiego¹⁶.

Teksty z Dygaczowych zbiorów uzmysławiają, że gwary to zjawisko żywe i dynamiczne. Przykładowo: młodemu pokoleniu Ślązaków mało są dziś znane zwroty frazeologiczne typu: *wziąć kogo w rzecz/w rzec* ‘obmówić kogoś’ (*rzecz* niegdyś znaczyło ‘mowa’), *łazić po próżnicy* ‘bez celu, nadaremnie’; oraz przysłowia, na przykład „Kto długo lygo, chłyb go od-

■ 16 Por. m.in. K. Nitsch, *Dialekty polskie...*; A. Zareba, *Śląsk w świetle geografii...*; S. Bąk, *Mowa polska...*; por. też: S. Rospond, *Dzieje polszczyzny śląskiej*, Katowice 1959; A. Kowalska, *Z badań nad dziejami języka polskiego na Górnym Śląsku*, Katowice 2002; J. Miodek, *Śląska ojczyzna...*; *Wonio – w śląskich gwarach i staropolszczyźnie*, [w:] J. Miodek, *O śląskiej ojczyźnie polszczyźnie w „Śląsku”*, Katowice 2020.

biygo”¹⁷; wreszcie formuły życzeń i powinszowań, które pojawiają się w pieśniach kolędników, por. na przykład:

Do tego domu wstępujemy,
szczęścia zdrowia winszujemy.
Na ten nowy roczek,
co nam dał Pón Bóczek.

Zdrowia Wam życzymy,
na bezrok przyjdziemy,
niech wom na te Nowe Lato,
wszystko darzy sie bogato¹⁸.

Spostrzeżenia, którymi podzieliłam się w artykule, skłaniają do sformułowania postulatów, by bogate zbiory pieśni Adolfa Dygacza częściej niż dotąd wykorzystywać w edukacji szkolnej i akademickiej na Śląsku. Pozwalają one bowiem rekonstruować obraz regionu śląskiego, odkrywać wielorakie funkcje gwary (poznawczą, kulturową i kulturotwórczą oraz estetyczną), a także utrwalone w słowach i formach gwarowych ślady przeszłości. Doceniając wysiłek, jaki profesor Dygacz włożył w zgromadzenie i opracowanie imponującego materiału folklorystycznego, trzeba kontynuować jego dzieło – profesjonalnie przygotować do druku liczne teksty, które pozostały w rękopisach. W przygotowaniu tym nieodzowna jest współpraca wydawców nie tylko z muzykologami, etnologami i folklorystami, ale też – ze względu na gwarowe tworzywo tekstów – z dialektologami badającymi gwary śląskie.

Aneks

Wykaz zbiorów pieśni Adolfa Dygacza:

A. Dygacz, *Pieśni katowickie. Wybór źródeł i opracowanie*, Katowice 1996.

A. Dygacz, *Pieśni górnicze*, Katowice 1995.

A. Dygacz, *Pieśni ludowe miasta Katowic. Źródła i dokumentacja*, Katowice 1987.

A. Dygacz, *Pieśni powstańcze*, Katowice 1997.

A. Dygacz, *Pieśni znad Odry*, wybór J. Dygacz, oprac. K. Kleszcz, Opole 2019.

A. Dygacz, *Rozśpiewany Śląsk*, Chorzów [b.r.].

A. Dygacz, *Śląskie pieśni ludowe*, Katowice 1995.

A. Dygacz, *Śpiewnik opolski*, Katowice 1956.

■ 17 Por. *Cztery pory roku w przysłowiach ze zbiorów prof. Adolfa Dygacza*, zebrał A. Dygacz, red. A. Tarkowska, Katowice 2000.

18 Por. A. Dygacz, *Pieśni ludowe miasta Katowic...*, s. 48.

A. Dygacz, *Śpiewnik pieśni lublinieckich. Wybór źródeł i opracowanie*, Katowice 1999.

A. Dygacz, *Święta Barbara w pieśniach*, Ruda Śląska 2004.

A. Dygacz, *Świętochłowice w pieśni ludowej*, Chorzów 2002.

A. Dygacz, J. Ligęza, *Pieśni ludowe Śląska Opolskiego*, Kraków 1954.

J. Dygacz (wybór), *Pieśni dla dzieci ze zbiorów prof. A. Dygacza*, Koszęcin 2011.

Summary

Silesian Regional Dialect in the Adolf Dygacz's Collection of Songs

The idea of the following paper is to show that Adolf Dygacz's song collections coming from different parts of Silesia provide precious data for dialectological studies. The characteristic features of the dialect that could be traced in the lyrics are discussed here. Special attention was paid to differences concerning phonetics in particular that appear in the lyrics and influence the dialect. Furthermore, the study also presents how the specific culture of the region as well as its past are described by means of the special vocabulary.

It is postulated that the song collections were used in the school and academic education. It is also suggested that numerous lyrics of the songs that have not been published yet were prepared for publication. Scholars specializing not only in folklore studies and ethnology but also in dialectology should participate in the whole process.

Keywords: Adolf Dygacz, folk songs, Silesian dialect, dialect features